

Pintér Attila

Szerbia külpolitikája a koronavírus-járvány árnyékában

Bevezetés

A koronavírus-járvány hónapjai alatt az EU-csatlakozási folyamat leállásának, valamint a kínai és orosz vakcinaszállítmányoknak köszönhetően úgy tűnhetett, hogy Szerbia külpolitikájában orientációváltás következik be. Mára azonban világossá vált: az ország külpolitikai irányvonala a legcsekélyebb mértékben sem módosult, fő céljai, célkitűzései változatlanok maradtak. Az elmúlt években időről időre felmerül, hogy az EU-csatlakozási folyamatban jelentkező késedelem miatt Szerbia előbb vagy utóbb feladja nyugati orientációját, és más alternatívák után néz, ez azonban eddig nem történt meg. Nem is fog, hiszen egyrészt a szerbiai kormány világosan elkötelezte magát az ország EU-csatlakozása mellett, másrészt Szerbia gazdasági-kereskedelmi téren sokkal szorosabb szálakkal kötődik az EU-hoz, mint bármely más hatalomhoz, harmadrészt az országot szinte kivétel nélkül EU- és/vagy NATO-tagállamok veszik körül, végül, de nem utolsósorban az EU-n kívüli hatalmak csak részben jelenthetnek megoldást egyik vagy másik problémájára. Az alábbiakban összefoglaljuk a szerb külpolitika legfontosabb jellemzőit, és áttekintést adunk a Belgrád előtt álló lehetőségekről, kihívásokról.

Az EU-csatlakozási folyamat

A szerb csatlakozási tárgyalások 2014 januárjában kezdődtek, az első fejezet azonban csak 2015 decemberében nyitották meg, így a folyamat *de facto* ekkor vette kezdetét. Eddig 18 fejezetet sikerült megnyitni a 35-ből, valamennyit 2015–2019 között. A legutóbbi megnyitására 2019 decemberében, a finn elnökség alatt került sor. Az azóta eltelt csaknem két évben a horvát, a német és a portugál elnökség sem volt képes arra, hogy újabb fejezeteket nyisson meg, és bár a 2021. október 6-i *brdói nyilatkozat* megerősítette az EU elkötelezettségét a bővítés

folyamat mellett, kérdéses, hogy a szlovén elnökség alatt sikerül-e előrelépni ebben a tekintetben.

A szerb tárgyaláskezdés óta eltelt években két fontos fejlemény történt. Az egyik, hogy Ana Brnabić első kormányának megalakulásakor, 2017. június 29-én létrejött az Európai Integrációs Minisztérium, vagyis a szerbiai kormány, jelezvén elkötelezettségét az EU-csatlakozás mellett, az addigi tárca nélküli miniszteri posztot miniszterire emelte. A másik, hogy az Európai Tanács 2020. március 25-én jóváhagyta *A csatlakozási folyamat javítása – hiteles uniós perspektíva a Nyugat-Balkán számára* címet viselő, 2020. február 5-én kelt bizottsági közleményt, amelynek deklarált célja a csatlakozási folyamat felélénkítése volt.¹ A folyamat során nagyobb hangsúlyt kaptak az alapvető jogok (jogállamiság, demokratikus intézmények működése, közigazgatási reform), valamint a tagjelölt országok gazdasága. A fejezeteket hat klaszterbe sorolták, ettől fogva nem a fejezetek, hanem a klaszterek nyitása került előtérbe.

Az új módszertan bevezetése óta egyetlen klasztert sem sikerült még megnyitni. A politikai kritériumokat tartalmazó, öt fejezetből álló 1. klaszter ezzel együtt gyakorlatilag megnyitottnak tekinthető azon egyszerű oknál fogva, hogy korábban már valamennyi idetartozó fejezetet megnyitottak. A szerbiai kormány előkészítette a 3. és 4. klaszter megnyitását is. A nyolc fejezetből álló 3. klaszter a versenyképességről és gazdasági növekedésről, míg a négy fejezetből álló 4. klaszter a zöld agendáról, a digitalizációról és a fenntartható fejlődésről szól.

Jelenleg a csatlakozási folyamat vonatkozásában két pozitívum mondható el. Az egyik, hogy Szerbia négy év alatt megnyitotta a fejezetek több mint felét, illetve rendelkezik egy megnyitott klaszterrel is, a másik, hogy készen áll további klaszterek megnyitására. A szerbiai kormány, miután szembesült azzal, hogy sem a horvát, sem a német elnökség idején nem sikerült továbblépni, arra törekedett, hogy minél jobban igazolja, a munka rá eső részét elvégezte. Ebben a felismerésben kiemelt szerepe volt Nikola Selaković külügyminiszternek, aki 2021. március 4-én Berlinben, 2021. március 31-én pedig Rómában tett hivatalos látogatást, és kapott első kézből információkat a kapcsolódó német és olasz álláspontokról. E látogatásokat követően nagyon rövid idő leforgása alatt felálltak a klasztermunkacsoportok, amiről – ezzel is jelezve az esemény súlyát – Ana Brnabić miniszterelnök adott tájékoztatást a tagállamoknak 2021. június közepén.

¹ Európai Bizottság: *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A csatlakozási folyamat javítása – hiteles uniós perspektíva a Nyugat-Balkán számára*. COM(2020) 57 final (2020. február 5.).

A szerbiai kormány ezt követően is megtette a szükséges lépéseket, a klasztermunkacsoportokkal az integrációt felügyelő miniszter rendszeresen egyeztet, másrészt tárcája havonta készít jelentéseket a jogállamiság terén elvégzett munkáról. A jelenlegi állapotot azonban nehéz derűlátóan értékelni. Az EU-tagállamok egy részében uralkodó belpolitikai helyzet és a bővítéssel kapcsolatos álláspont megnehezíti a bővítési folyamat folytatását. Kijelenthető, hogy a szerb EU-csatlakozási folyamat az elmúlt két évben lelassult, és amennyiben záros határidőn belül nem történik áttörés – annak ellenére, hogy az Európai Bizottság a 2021. évi országjelentésében javaslatot tett a 3. és a 4. klaszter megnyitására –, úgy fennáll a veszélye, hogy valóban leáll.

Kihívások Szerbia előtt, a legfőbb külső hatalmak és Szerbia kapcsolatai

A csatlakozási folyamat lelassulása nemcsak önmagában jelent problémát Szerbia számára, hanem azért is, mert az elmúlt egy esztendőben komoly változások történtek több olyan országban, amelyek álláspontja nem mellékes Szerbia számára. E változások nagy része korántsem kedvező Belgrádnak.

Az Amerikai Egyesült Államokban 2020–2021 fordulóján bekövetkezett változások, a Trump-adminisztráció távozása és a Biden-adminisztráció hivatalba lépése több szempontból is érzékenyen érintették Szerbiát. 2016–2020 között Belgrádnak sikerült jó kapcsolatokat kialakítani az amerikai kormánnyal, amely Koszovó vonatkozásában megengedőbbnek tűnt, mint a korábbi demokrata kormányok. 2017 júliusában, alig néhány héttel hivatalba lépését követően, Aleksandar Vučićot fogadta Mike Pence alelnök Washingtonban, majd az államfő bő két évvel később, 2019 augusztusában New Yorkban találkozott Mike Pompeo külügyminiszterrel is. A kapcsolatok tetőpontját egyértelműen az jelentette, hogy a szerb elnököt 2020. szeptember 4-én fogadta a Fehér Házban Donald Trump amerikai elnök. Igaz, a találkozó ára az volt, hogy Aleksandar Vučićnak alá kellett írnia egy 16 pontból álló szándéknyilatkozatot, amely alapvetően a Belgrád–Pristina közötti gazdasági kapcsolatok előmozdítását szorgalmazta. Magában foglalta ugyanakkor az 5G hálózat bevezetésével kapcsolatos amerikai aggodalmakat is, különösen a Huawei esetleges részvétele miatt, és rögzítette, hogy Szerbia 2020. szeptember 20-áig kereskedelmi irodát nyit Jeruzsálemben, majd 2021. július 1-jéig odaköltözteti izraeli külképviseletét is.

A Trump-adminisztráció úgy próbálta meg kezelni a térség legjelentősebb problémáját, a Belgrád–Pristina-vitát, hogy a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok előmozdítására helyezte a hangsúlyt. Az amerikai elnök Richard Grenell személyében különmegbízottat nevezett ki, akinek feladata a Belgrád–Pristina közötti tárgyalások felügyelete volt, és több mint egy éven keresztül töltötte be funkcióját (2019. október 4. – 2021. január 20.). Ezzel párhuzamosan kinevezték a State Department Nyugat-Balkánért felelős különmegbízottját is Matthew Palmer személyében (2019. augusztus 30. – 2021. szeptember 3.). Ennek oka elsősorban az volt, hogy a Fehér Ház és a Külügyminisztérium álláspontja nem feltétlenül egyezett a térséget illető kérdésekben – előbbi lényegesen megértőbb, megengedőbb volt Szerbia irányában.

Joe Biden győzelmét követően a szerb vezetés azonnal igyekezett hangsúlyozni, hogy természetesen kész a Biden-adminisztrációval együttműködni, jöllehet valószínűsíthető volt, hogy a Fehér Ház és a State Department közötti hangsúlyeltolódások gyorsan el fognak tűnni, és utóbbi ismét visszaszerzi korábbi szerepét a térséggel kapcsolatos külpolitikát illetően. Csaknem egy év távlatában kijelenthető, hogy a Biden-adminisztráció számára a Balkán nem számít prioritásnak. Miképpen az is, hogy ezzel párhuzamosan jól érzékelhető: Albánia és Koszovó kiemelt helyzete megmaradt Washington számára – elég, ha többek között az Afganisztánból menekülők elhelyezésére gondolunk. Biden beiktatásával megszűnt ugyanakkor a Fehér Ház különmegbízottjának beosztása, míg a Külügyminisztérium különmegbízotti posztján Matthew Palmert 2021. szeptember elején Gabriel Escobar, az Amerikai Egyesült Államok belgrádi misszióvezetőjének korábbi helyettese váltotta. Escobar 2021. október 28-án jelent meg a Kongresszus Külügyi Bizottsága Európáért felelős albizottsága előtt. Az általa elmondottak egyértelművé tették: a Nyugat-Balkán elsősorban a kínai és orosz befolyás visszaszorítása szempontjából lényeges az Amerikai Egyesült Államok számára, egyébként a kezdeményezéseket illetően szinte teljesen átadta a terepet az EU-nak.² Escobar térségbeli (Bosznia-Hercegovina, Montenegró) látogatása 2021. november első felében is elsődlegesen a fenti okok miatt volt fontos. Az Amerikai Egyesült Államok tudatában van annak, hogy a koszovói és a bosznia-hercegovinai kérdés továbbra sincs megnyugtató módon rendezve, e folyamatban pedig Belgrád egyaránt része a megoldásnak, de a problémának

² *Testimony by Deputy Assistant Secretary Gabriel Escobar House Foreign Affairs Subcommittee on Europe, Energy, the Environment, and Cyber Hearing on U.S. Engagement in the Balkans* (2021. október 28.).

is. A rendezés érdekében Washingtonnak nagy szüksége van a szerb államfőre, aki több szempontból is megkerülhetetlen tényező.

A Belgrád számára nem kedvező amerikai változásokat tovább árnyalja a 2021. szeptember végi német választás eredménye. Azt már előre lehetett tudni, hogy Merkel távozik a kancellári posztról, és a német külpolitika, főleg Koszovó vonatkozásában nem követett éppen szerbbarát irányt, mégis, a Szerbiát irányító jobbközép Szerb Haladó Párt számára a CDU/CSU választási győzelme jobban megfelelt volna, mint a baloldali kormány várható hivatalba lépése. Az egyértelmű, hogy Berlin az elmúlt években igyekezett komolyabb pozíciókat fogni a térségben, elég, ha a berlini folyamatra, a főképviseelő hivatalának (Office of the High Representative – OHR) vezetésére, a koszovói kormány szoros német kapcsolataira gondolunk. Mindez azt jelentette, hogy a német kormányzat igyekezett szorosabb politikai befolyása, ellenőrzése alá vonni a délkelet-európai térséget, s mindez párosult a német tőke markáns megjelenésével. Az elmúlt tíz évben a Szerbiába érkezett külföldi tőkebefektetések tekintetében Németország az egyik legjelentősebb partnernek bizonyult. Ha az investíciók számát vesszük alapul, akkor 15,1 százalékkal az első, ha értéküket, akkor 9,6 százalékkal a harmadik-negyedik. Előbbi kapcsán fontos megjegyezni, hogy a második, Olaszország alig maradt le Németország mögött (14,4 százalék), ezt követően azonban hatalmas az űr, míg utóbbi kapcsán kiemelésre méltó, hogy az élen végzett Olaszország mindössze 1 százalékkal több beruházást (10,7 százalék) valósított meg, mint Németország.³ Azt, hogy Szerbia Berlin szemében is a térség kulcsországának számít, jelezte Angela Merkel német kancellár búcsúlátogatása is. Fontos azonban megjegyezni, hogy a visszavonuló német politikus belgrádi vizitjének a búcsún kívül az is célja volt, hogy felmérje, mennyire jelent kihívást a berlini folyamat számára a szerb államfő által 2019-ben kezdeményezett Mini Schengen Együttműködés,⁴ amely 2021. július 29-én Szkopjében az *Open Balkan* nevet vette fel, ezzel is jelezve készségét a bővítésre. A berlini folyamat és az *Open Balkan* viszonya kapcsán szembeűnő, hogy míg a kiváló német kapcsolatokkal rendelkező pristinai kabinet hallani sem akar az *Open*

³ Razvojna agencija Srbije (RAS): *Serbia Has Attracted over €34 Billion of Inward Foreign Direct Investment since 2007* (é. n.).

⁴ A kooperáció első találkozására Aleksandar Vučić szerb államfő, Zoran Zaev északmacedón kormányfő és Edi Rama albán miniszterelnök között 2019. október 10-én került sor Újvidéken, majd ugyanabban az évben november 11-én Ohridban és december 21-én Durrësbën is tárgyalóasztalhoz ültek.

Balkanhoz való csatlakozásról, addig az amerikai diplomácia minden kapcsolódó megszólalásában támogatóan nyilatkozik meg. Ami a német Balkán-politikát illeti, jelenleg megítélésem szerint az a legfőbb kérdés, hogy Merkel távozását követően a német külpolitika mennyire lesz aktív a térségben.

Szerbia 2019-ben, amikor a heves német ellenállás miatt egyrészt meghiúsulni látszott a szerb államfő által javasolt területcsere Koszovóval, másrészt egyértelműnek látszott, hogy Merkel kancellár visszavonul a politikától, a területcsere kapcsán kevésbé elutasítónak mutakozó Franciaország felé közeledett. Emmanuel Macron francia elnök 2019. július 15–16-i szerbiai hivatalos látogatása azonban, amelynek révén több mint három évtized után tett újra hivatalos látogatást Szerbiában francia államfő, csak átmeneti fellendülést hozott a francia–szerb kapcsolatokban, érdemi fordulatot nem. Bár Franciaország továbbra is az egyik legjelentősebb befektető Szerbiában – a befektetett tőke tekintetében a harmadik-negyedik helyen áll 9,7 százalékkal, az investíciók számát tekintve azonban csupán a hatodik⁵ –, Párizs lényegesen kisebb befolyással bír a régióban és azon belül Szerbiában, mint Németország.

Délkelet-Európa esetében nem hagyható figyelmen kívül Olaszország álláspontja, illetve az olasz külpolitika és külgazdaság térséggel kapcsolatos megfontolásai. Különösen, hogy Nikola Selaković szerb külügyminiszter 2021. március 31-i római hivatalos látogatása jelentős lökést adott a szerb EU-csatlakozási folyamatnak. A találkozót követően a szerb kormány viszonylag rövid idő alatt felállította a klasztermunkacsoportokat, ezzel is jelezve, hogy a munka rá eső részét elvégezte, valóban kész az egyes klaszterek megnyitására. Fontos megjegyezni azt is, hogy Olaszország az elmúlt években számos befektetést valósított meg Szerbiában: a befektetett tőke tekintetében az olaszok az első (10,7 százalék), míg a befektetési projektek számát illetően a második helyen (14,4 százalék) állnak. Szerbiában jelentős olasz vállalatok vannak jelen, elég, ha a Fiat kragujevacai befektetésére vagy a két nagy bank, az UniCredit és a Banca Intesa investícióira gondolunk. Mindez azt jelenti, hogy Róma számára nagyon nem mellékes, mi történik Szerbiában, illetve milyen stádiumban van az ország EU-csatlakozási folyamata. Az kétségtelen, hogy az olasz lépések Szerbiában nem olyan látványosak és nem olyan hangosak, mint a németeké és/vagy a franciáké, de az biztos, hogy nagyon hatásosak.

⁵ A német és a francia befektetések között az a lényeges különbség, hogy míg a németek esetében a kis- és középvállalati szektor biztosítja az investíciók nagy részét, addig a franciák inkább a nagyvállalatok révén vannak jelen a szerbiai piacon.

Mivel az EU-csatlakozási folyamatban az elmúlt két évben nem történt előrelépés, érzékelhetően megnövekedett a külső hatalmak érdeklődése Szerbia irányában. Kína, Oroszország és Törökország érzékeli, hogy a szerb integrációs folyamat elakadt, miközben tisztában vannak azzal, hogy nem tudnak alternatívát jelenteni Szerbia számára az EU-val szemben, de igyekeznek a keletkezett vákuumot kihasználni és a maguk javára fordítani. E három ország külpolitikai célkitűzései nem azonosak. Ez részben az eltérő érdekeknek, másrészt a térségnek az adott országok külpolitikai stratégiájában elfoglalt helyének és szerepének köszönhető.

Kína esetében politikai téren a legfontosabb szempont Szerbia területi integritásának védelme. Nem véletlenül, hiszen számára Koszovó elsősorban Tibet miatt bír jelentőséggel, így a koszovói kérdés Peking esetében a belpolitikai áthallások miatt lényeges. Szerbia számára ezzel párhuzamosan nem nélkülözhető az állandó BT-tag Kína folyamatos támogatása Koszovó vonatkozásában. A távol-keleti ország fontos szerepet játszik Szerbia politikai-gazdasági életében, illetve hétköznapijaiban is. Ezek legfontosabb elemei a főleg látványos infrastrukturális beruházásokban megjelenő kínai hitelek,⁶ a Huawei megjelenése és fokozatos térnyerése a szerbiai telekommunikációban, valamint a koronavírus-járvány leküzdése szempontjából kiemelten fontos vakcinák és egészségügyi eszközök. Ezzel együtt a szerbiai kínai jelenlét és befolyás mértéke még mindig elmarad az általános percepciótól. Bár az elmúlt években komoly előrelépés történt a szerbiai kínai befektetések tekintetében, a bori rézbánya, a nagybecskereki Ling Long gumigyár, a szendrői vasmű, illetve a Mei Ta és a Minth autóalkatrész-gyárak mellett inkább a kisebb volumenű инвестициók jellemzők, igaz, a fent említett cégek meghatározó fontosságúak a szerb munkaerőpiac és export szempontjából.⁷ 2019-ben a szerb külkereskedelmi forgalomban Kína részaránya 6,1 százalék volt, 2020-ban pedig 8 százalék, szemben az EU-tagállamok 61 százalékos részesedésével.⁸ A kétoldalú gaz-

⁶ A XI. folyosó egyes szakaszai, a pancsovai Duna-híd, a Belgrád–Budapest vasútvonal korszerűsítése. A kínai hitelek jelenleg a szerb GDP hét százalékát teszik ki, így nem jelentenek kezelhetetlen problémát.

⁷ A jelentősebb kínai befektetések: Zijin Mining – 1,2 milliárd euró; Ling Long Tyres – 800 millió euró; HBIS Serbia – 300 millió euró; Meita – 150 millió euró; Minth – 100 millió euró. Razvojna agencija Srbije: *Invest in Serbia. Opportunities for Investors from China* (2020. szeptember).

⁸ A Kínába irányuló szerb kivitel 330 millió dollárt, a teljes export 1,7 százalékát tette ki, míg Kína szerbiai kivitele 2,5 milliárd dollár, a teljes import 9,4 százaléka volt. 2020-ban a szerb export 377 millió dollár volt, ami a teljes kivitel 1,9 százalékát tette ki, míg a Kínából származó import

dasági kapcsolatok volumene a külkereskedelmi forgalom mellett a közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) terén is elmarad a Szerbia és az Európai Unió közötti együttműködéstől. Míg a kínai cégek beruházásai a szerbiai befektetések 8,9 százalékát teszik ki, addig az EU-tagállamokból származó investíciók bőven meghaladják a 60 százalékot.⁹

A koronavírus-válság idején, elsősorban a Sinopharm-vakcina és az egészségügyi felszerelések beszerzése miatt a szerb–kínai kapcsolatok szorosabbá váltak. Már 2020 márciusában kínai orvosok és koronavírustereszték érkeztek. Az egyik legolvasottabb szerbiai bulvárlap, az *Informer* hatalmas hirdetőtáblákon fejezte ki köszönetét Hszi Csin-ping kínai államfőnek („Hvala, brate Si”), miután 2021. január 16-án az európai államok közül elsőként Szerbiába megérkeztek a kínai vakcinák, három nappal később pedig megkezdődött a szerbiai lakosság tömeges oltása.¹⁰ A szerb–kínai kétoldalú kapcsolatok azonban nem minden körülmények között fejlődhetnek zavartalanul. A 2020. szeptember 4-én aláírt washingtoni megállapodás egyik cikkelye értelmében Szerbia kizárólag ellenőrzött forrásból szerez be 5G hálózatot, ami egyértelműen a Huawei további szerbiai térnyerésének megakadályozását célozza. Annak érdekében, hogy a szóban forgó megállapodás ne okozzon tartós problémát a szerb–kínai kapcsolatokban, a szerb kormány alig egy hónapon belül meghozta a döntést a Fruška Gora-i korridor kivitelezéséről. Ennek értelmében a 606 millió euró értékű projektet a China Bridge and Road Corporation valósíthatja meg.

Oroszország számára a térség nem tartozik a külpolitikai prioritások közé, nincs kiemelt jelentősége. A legfontosabb kérdés Moszkva szempontjából a régió országai NATO-csatlakozásának megakadályozása. Ebben a tekintetben legfőbb partnerei a katonai semlegességét deklaráló Szerbia, illetve a daytoni béke-megállapodásban rögzített jogait foggal-körömmel védelmező boszniai Szerb Köztársaság. A szerb–orosz kapcsolatokat a 2013. május 24-én aláírt stratégiai megállapodás határozza meg, amelynek legfontosabb elemei az együttműködés Koszovó kapcsán, elsődlegesen Oroszország állandó BT-tagsága révén, valamint a haditechnikai és az energetikai kooperáció. A szerb–orosz

3,3 milliárd dollár, a teljes import 12,5 százaléka volt (a Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján). A külkereskedelmi forgalom jelentős szerb deficittel párosul, ráadásul a szerb kivitel túlnyomó részét nyersanyagok teszik ki. 2020-ban a szerb export mintegy 60 százalékát a bori rézbányából származó réz képezte 228 millió dollár értékben.

⁹ Razvojna agencija Srbije (é. n.): i. m.

¹⁰ Az első szállítmányt, amely egymillió vakcinát tartalmazott, az államfő fogadta a belgrádi repülőtéren.

gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok nem jelentősek, hiszen Oroszország nincs a legnagyobb szerbiai befektetők között, és a szerb külkereskedelemben játszott szerepe sem szignifikáns: 2019-ben a forgalom 7,68 százaléka, 2020-ban 5,4 százaléka bonyolódott vele.¹¹

Oroszország szerbiai befolyása kapcsán fontos említést tenni az orosz *soft power* szerbiai hatásairól, a szerb lakosság oroszbarát érzelmeiről és a vallási kapcsolatokról. Egy 2020 tavaszán készített felmérés szerint a szerb lakosság 87 százalékának van pozitív véleménye Oroszországról, és mindössze 10 százalékuknak negatív.¹² Ezeket a pozitív érzelmeket több szerbiai napilap, mint például az *Informer*, a *Večernje novosti* és a *Kurir*, valamint a *Sputnik* internetes portál szerb nyelvű oldala is táplálja. A Szerb Ortodox Egyház és az Orosz Ortodox Egyház viszonya szívélyes és szoros. Ezeket a kapcsolatokat az is erősíti, hogy a belgrádi Szent Száva-székesegyház felújításához Oroszország jelentős összegeket biztosított: csak a templom mozaikjaihoz 10 millió euróval járult hozzá, míg a szerb kormány 32 millió eurót bocsátott rendelkezésre.¹³ Hagyományosan szoros a szerb–orosz katonai, haditechnikai együttműködés. Ennek egyik fő oka, hogy a szerb haderő felszereléseinek túlnyomó része orosz gyártmányú, ráadásul Szerbia az elmúlt években jelentős mennyiségű katonai felszerelést (MIG–29-es repülőgépeket, Mi–35-ös helikoptereket, T–72-es tankokat és páncélozott szállítójárműveket) vásárolt Oroszországtól.

Hasonlóképpen domináns az orosz jelenlét a szerb energetikai szektorban, különösen, ami az olaj- és gázpiacot illeti. A Lukoil 2003-ban megvásárolta a Beopetrol mintegy 80 százalékos, míg a Gazprom 2008-ban a szerb olajipari vállalat 51 százaléknyi tulajdonrészét, amelyet azóta 56 százalékra növelt. A csaknem 800 szerbiai benzinkútból hozzávetőleg 470 van e két cég tulajdonában.

¹¹ 2019-ben Oroszország részesedése a szerb exportból 5 százalék, az importból 9,6 százalék, míg 2020-ban a szerb exportból 4,6 százalék, az importból 6 százalék volt. A legjelentősebb orosz befektetés Szerbiában a Gazprom 2008-as investíciója, amelynek révén megszerezte a NIS, a szerb nemzeti gáz- és olajipari társaság többségi tulajdonrészét. Orosz energetikai cégek részéről nem ez volt az első szerbiai befektetés, hiszen 2003-ban a Lukoil megvásárolta a Beopetrol mintegy 80 százalékos tulajdonrészét. A két energetikai investíció mellett más területeken az orosz befektetések nem számottevők, különösen, hogy a Sberbank kivonul a szerbiai bankpiacról.

¹² A felmérés szerint a lakosság 51 százaléka nagyon kedvezően, míg 36 százaléka inkább kedvezően ítéli meg Oroszországot. Kína esetében ez az arány 39 százalék, illetve 46 százalék. Lásd International Republican Institute: *Western Balkans Regional Poll. February 2, 2020 – March 6, 2020* (é. n.).

¹³ Srpska Pravoslavna Crkva: *Сусрет патријарха Иринеја и министра Лаврова*.

Azzal, hogy a Balkáni Áramlat 2021. január 1-jén megkezdte működését, 2021. október 1-jétől pedig immáron főként ezen a vezetéken keresztül érkezik orosz földgáz Magyarországra, Oroszország vezető szerepe a téren tovább erősödött. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy Oroszország nem mindig és minden körülmények között tudja érvényesíteni érdekeit Szerbiában. A külpolitikát irányító szerb miniszterelnök, majd államfő hosszú évek óta nem járul hozzá ahhoz, hogy a Nišben 2012. április 25-e óta működő humanitárius központban dolgozó orosz állampolgárok diplomáciai státuszt kapjanak.

A szerb–török kapcsolatok esetében kijelenthető, hogy legsikeresebb elemüket a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok jelentik, illetve a török befolyás nem mérhető a fentebb vázolt kínai és orosz befolyáshoz. Ennek oka egyrészt a múltban keresendő: a szerb lakosság percepciói a csaknem öt évszázados oszmán uralom miatt és a török szappanoperák ellenére is alapvetően negatívak Törökországgal szemben. Másrészt a török befektetőknek nem sikerült olyan stratégiai területeken megjelenni, mint a kínai és az orosz cégeknek, harmadrészt a török érdeklődés homlokterében elsősorban Szerbia muszlimok által lakott területei, vagyis a Szandzsák és Dél-Szerbia állnak. A Szerbiában befektetett török tőke egy évtized alatt egymillió euróról 200 millió euróra nőtt, 800 vállalat csaknem 8000 embernek ad munkát. Ennek köszönhetően bővült a kereskedelmi forgalom is, 2020-ban a koronavírus-járvány ellenére rekordot döntve 1,32 milliárd eurót tett ki, és 2021 első felének adatai (756 millió euró) alapján jó esély van rá, hogy az egész évre vonatkozóan elérje kétmilliárd eurót. Törökország nagy hangsúlyt fektet a Belgrád–Szarajevó autópálya megépítésére és a Szandzsák úthálózatának fejlesztésére, mindkét projektben török cégek részvételével, emellett 2021. szeptember 1-jén főkonzulátust nyitott Novi Pazarban. A kapcsolatok további fejlesztését biztosítja, hogy létrejött a Magas Szintű Együttműködési Tanács, amely eddig két alkalommal ülésezett.

A szerbiai török jelenlétnek egyik fontos pillérét jelenti a Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı – TİKA), amely 1992 óta csaknem 300 projektet valósított meg az oktatás, az egészségügy, a mezőgazdaság, az infrastruktúra, a közigazgatás fejlesztése, a kulturális együttműködés és a kulturális örökség védelme terén. Ez utóbbi kapcsán kiemelendő, hogy a TİKA finanszírozásával olyan oszmán emlékeket sikerült megóvni és felújítani, mint Sokollu Mehmed pasa kútja és Damad Ali pasa türbéje a belgrádi várban, Şeyh Mustafa türbéje Belgrádban, Ram vára,

Pertevniyal válíde sjenicai dzsámija, és folyamatban van az egyetlen megmaradt oszmán dzsámi, a Bajrakli dzsámi felújítása is.¹⁴

Mindent egybevetve továbbra is kijelenthető, hogy Szerbia külpolitikájára érdeemi befolyással vannak a térségben egymásnak feszülő nagyhatalmi törekvések. Annak érdekében, hogy Belgrád elérje, megvalósítsa külpolitikai céljait, kénytelen egyensúlyozni az EU (Brüsszel–Berlin–Párizs), az Egyesült Államok, Kína, Oroszország és Törökország között.

Vakcinadiplomácia

Szerbia az európai országok közül elsőként szerzett be jelentős mennyiségű kínai oltóanyagot, ennek köszönhetően az országban 2021. január második felében már megkezdődött a Sinopharm-vakcinák tömeges alkalmazása.¹⁵ Ennek következtében Belgrád komoly lépéselőnyre tett szert a többi térségbeli állammal szemben, ez érvényes volt az EU-tagállamokra is. Ezt a helyzetet a szerb kormány arra használta fel, hogy regionális pozícióit erősítse:

- 2021. május végéig összesen 102 ezer Pfizer-, Szputnyik és AstraZeneca-vakcinát adományozott a többi délkelet-európai országnak;
- áprilistól lehetővé tette, hogy a szomszédos országok állampolgárai Szerbiában vegyék fel az oltást, ennek érdekében szervezett utakat indítottak, illetve külön oltópontokat állítottak fel;
- június 3-tól valamennyi bosznia-hercegovinai állampolgár felvehette az oltást Szerbia bármely településén;¹⁶

¹⁴ TIKÁ: *Szrbistan* (2019).

¹⁵ A szerb hatóságok az alábbi vakcinákat engedélyezték és használják:

- Pfizer/BioNTech: 2020. december 24. óta;
- Szputnyik V: 2021. január 6. óta;
- Sinopharm: 2021. január 19. óta;
- AstraZeneca: 2021. február 21. óta;
- Moderna: 2021. november 6. óta.

¹⁶ Az első donációt, a 4680 adagból álló Pfizer-vakcina-szállítmányt 2021. február 14-én adta át a szerb államfő a Tabanovce–Presevo átkelőn az északmacedón kormányfőnek. 2021. február 17-én a szerb kormányfő adta át a 2000 adagból álló Szputnyik-szállítmányt Podgoricában. 2021. március 2-án a szerb államfő adta át az 5000 adagból álló AstraZeneca-szállítmányt Szarajevóban.

- augusztustól ázsiai és afrikai országoknak is juttatott a vakcinákból; Nikola Selaković külügyminiszter hivatalos látogatásai során Angolának, Namíbiának, Zambiának, Zimbabwének, valamint Iránnak, Libanonnak és Vietnámnak ajánlott fel oltóanyagot. A hét ország között a közös nevező, hogy Szerbia velük hagyományosan jó kapcsolatokat ápol, és egyikük sem ismerte el Koszovó függetlenségét.

Szerbia igyekezett kihasználni az Oroszországhoz és Kínához fűződő jó kapcsolatait is. Ennek megfelelően 2021. április 6-án szerb–orosz, míg július 12-én szerb–kínai–emírátusokbeli megállapodás született a Szputnyik, valamint a Sinopharm-vakcinák szerbiai előállításáról. Az orosz vakcinák gyártása a szerbiai Torlak és az orosz Gamalaja Intézet együttműködésében június 4-én megkezdődött, augusztus 30-án pedig jóváhagyták az első 550 ezer Szerbiában gyártott Szputnyik vakcinát. Az üzem gyártási kapacitása az első évben 20 millió, a második évben pedig már 30 millió vakcina lesz. A kínai vakcinagyár 2022 tavaszára készül el, de ekkor még csak máshol gyártott vakcinákat töltenek itt, a 40 millió adagos teljes kapacitást, amely már magában foglalja a hatóanyag-előállítást is, 2023-ra érhetik el. A fenti lépések eredményeként Szerbia két éven belül az orosz és a kínai vakcinák előállításának regionális központja lehet.

Szerbia gazdasági helyzete

A szerbiai kormány 2020-ban két gazdaságvédelmi intézkedéscsomagot fogadott el: az első, 608 milliárd dinár (körülbelül 5,1 milliárd euró) összegű csomag március 31-én, míg a második, 66 milliárd dináros (körülbelül 564 millió eurós) csomag július 30-án lépett hatályba. Az első intézkedéscsomag értelmében:

- a jövedelemadó és járulékok, illetve a nyereségadó kifizetését három hónapra elhalasztották;
- az adományokra áfamentességet biztosítottak;
- a minimálbér összegéig a kormány átvállalta a mikro-, kis- és középvállalatok által foglalkoztatottak bérét;
- a nagyvállalatok munkaviszonyukból felfüggesztett munkavállalóinak a minimálbér felének megfelelő összegű támogatást biztosítottak;
- a Szerb Nemzeti Bank március 31-től három hónap időtartamra hitel-törlesztési moratóriumot vezetett be;

- minden nagykorú szerb állampolgár 100 euró összegű vissza nem térítendő támogatásban részesült, az összeget nemzeti valutában fizették ki;
- a vállalati likviditás erősítése érdekében 2,2 milliárd eurót kölönítettek el, elsődlegesen azzal a céllal, hogy kedvezményes kamatozású hiteleket nyújtsanak, és átvállalják a kereskedelmi bankok kockázatát.

A második csomagban a kormány júliusra és augusztusra a minimálbér 60 százalékáig átvállalta a mikro-, kis- és középvállalatok által foglalkoztatottak bérét, emellett a jövedelemadó és a járulékok fizetési kötelezettségét egy hónappal elhalasztották.

Mivel a koronavírus-válság gazdasági következményei 2021 elején még éreztették hatásukat, a szerbiai kormány 2021. február 21-i ülésén egy harmadik, 249,4 milliárd dinár (körülbelül 2,12 milliárd euró) összegű intézkedéscsomag elfogadásáról döntött. Ennek értelmében

- a mikro-, kis-, közép- és nagyvállalkozások három hónapon keresztül alkalmazottanként a minimálbér 50 százalékának megfelelő támogatást kapnak;
- a vendéglátói szektor vállalatai, az utazási irodák, az engedéllyel rendelkező idegenvezetők, a szállodák, az üdülőhelyek és az autókölcsönzők ezenfelül további egyhavi minimálbért igényelhetnek alkalmazottaik után;
- a városi szállodák a fentiekén túl egyszeri, közvetlen támogatást kapnak 350 euró/ágy és 150 euró/szoba értékben;
- a kormány az autóbuszokat üzemeltető vállalatoknak hat hónapon keresztül buszonként havi 600 eurót folyósít;
- a munkaadók három hónapig nem csökkenthetik az alkalmazottak számát több mint tíz százalékkal;
- három hónapra megtöltötták a céges osztalék kifizetését.

A szerbiai kormány elmúlt években követett gazdaságpolitikája, amelyet a makro-gazdasági stabilitásra és jelentős költségvetési tartalék képzésére való törekvés, továbbá szigorú monetáris politika jellemezett, valamint a kellő időben meghozott lépései eredményeként a GDP 2020-ban mindössze 1,1 százalékkal csökkent. A kabinet 2021-re hét százalék körüli bővüléssel számol. Az államadósság mértéke bár a 2019-es 52 százalékról negatív irányba mozdult el, így is a maastrichti kritérium alatt maradt, és 57 százalékot tett ki. Az ország továbbra is vonzóan bizonyult a külföldi működő tőke számára, hiszen 2020-ban a válság ellenére

hárommilliárd euró értékű FDI érkezett. A szerb külkereskedelmi áruforgalom értéke 2020-ban ugyan 3,4 százalékkal csökkent 2019-hez képest, a hagyományosan deficittel küzdő egyenleg azonban 6,8 százalékkal jobb eredménnyel zárt, mint egy évvel korábban. Megjegyzendő, hogy a szerb külkereskedelem egyre jobb eredményei többek között annak is köszönhetők, hogy exportjuk 2009–2019 között megötszöröződött. Amennyiben a korábbi trendek tartósnak bizonyulnak, vagyis a jelentős FDI-beáramlás és a magas hozzáadott értékű beruházások folytatódnak, a bérek emelkedése pedig folyamatos lesz, Szerbia belátható időn belül a régió vezető gazdasági hatalma lehet.

Kétoldalú kapcsolatok

A magyar–szerb kapcsolatokat az elmúlt két évszázadban elsősorban a rivalizálás jellemezte, országaink és népeink a különböző konfliktusokban rendszerint ellentétes oldalon álltak. Viszonyunkat azonban leginkább az 1941–48 közötti események terhelték meg, amelyek egészen az előző évtized elejéig komoly problémát jelentettek a kapcsolatok fejlesztése tekintetében. Tomislav Nikolić szerb elnök 2012. november 13–14-i budapesti, valamint Áder János magyar államfő 2013. június 25–26-i belgrádi látogatása azonban áttörést hozott ebben a tekintetben. A magyar köztársasági elnök a szerbiai parlamentben bocsánatot kért azokért a bűnökért, amelyeket magyarok követtek el a II. világháború során ártatlan szerbek ellen, majd a két államfő közösen hajtott fejet a magyar és a szerb áldozatok emlékműveinél Csúrogon.

A megbékélési folyamatnak köszönhetően az elmúlt nyolc évben a magyar–szerb kétoldalú kapcsolatok rendkívül jelentős változáson mentek keresztül. Miután a szerbiai kormány 2014. október 31-i ülésén eltörölte a Sajkás-vidék három települése, Csúrog, Mozsor és Zsablya magyar lakosságát kollektív bűnösséggel sújtó egykori jugoszláv kormányhatározatot, ki lehetett jelenteni, hogy a két ország, a két kormány között nincsenek nyitott, megoldatlan politikai kérdések. 2014–2021 között a két kormány hat együttes kormányülést tartott, amelyeken megállapodás született többek között az infrastrukturális fejlesztések összehangolásáról, illetve a 6. magyar–szerb kormányzati csúcson, Budapesten aláírták a két fél közötti baráti kapcsolatokról és stratégiai partnerségi együttműködésről szóló szerződést. Mindez azt jelenti, hogy kapcsolatainkat új szintre emeltük: a rendkívül sikeres és eredményes megbékélési folyamatot immáron a stratégiai partnerség váltotta fel.

Szerbia a Nyugat-Balkán országai közül a legfontosabb kereskedelmi partnerünk, a térséggel folytatott külkereskedelmünk mintegy kétharmadát déli szomszédunkkal bonyolítjuk. A KSH adatai alapján 2020-ban a magyar–szerb kereskedelmi kapcsolatok 3,4 százalékkal bővültek az előző év azonos időszakához képest, a forgalom értéke megközelítette a 2,7 milliárd eurót. A magyar kivitel 3,6 százalékos növekedéssel több mint 1,7 milliárd eurót, míg az import háromszázalékos bővüléssel 960,2 millió eurót tett ki. Az évek óta folyamatosan bővülő kétoldalú külkereskedelmi forgalom 747 millió euró aktívumot mutatott, ez az előző év azonos időszakához képest 4,3 százalékos növekedést jelent. A szerb reláció tavaly a teljes magyar külkereskedelmi aktívum 13,13 százalékát adta.¹⁷

A 2020-as év 8,5 százalékos forgalomnövekedéssel indult, ám a trendet a koronavírus-járvány márciusi megjelenése megtörte. A gazdaság leállása áprilistól éreztette hatását, májusban pedig a kétoldalú külkereskedelmi forgalom elérte mélypontját. Ekkor 8,2 százalékkal volt alacsonyabb, mint 2019 első öt hónapjában. A gazdaság fokozatos helyreállítása következtében júniustól a forgalom folyamatosan nőtt, és már októberre elérte a 2019-es szintet, sőt az év végére sikerült 3,4 százalékos növekedést is produkálni.

2021 első nyolc hónapjában tovább nőtt a kétoldalú kereskedelmi forgalom: az import 68,2 százalékkal bővült, és 950,8 millió eurót tett ki, míg az export 23,3 százalékot erősödve 1336,6 millió euró volt. A magyar aktívum 385,9 millió euró volt, ami azt jelenti, hogy a teljes magyar külkereskedelmi aktívum 14,2 százaléka ebben a relációban keletkezett. Ha az év hátralévő részében sem törik meg a rendkívül kedvező trend, akkor jó esély van rá, hogy a forgalom nemcsak a hárommilliárd eurót fogja elérni vagy meghaladni, hanem a 3,5 milliárd euró közelébe is juthat.¹⁸

Az elmúlt években a magyar vállalatok szerbiai befektetései komoly eredményeket hoztak. Az OTP Srbija még a válság előtt kezdte meg, de már annak folyamán fejezte be a Vojvođanska banka és a Société Générale akvizícióját, amelynek köszönhetően az olasz Banca Intesa mögött Szerbia második legnagyobb bankja lett. A Mol Srbija 2019 őszén nyitotta meg Karlócan (Sremski Karlovci) üzemanyag-raktározási és logisztikai depóközpontját, amely a cég

¹⁷ KSH: 17.1.1.8. *A külkereskedelmi termékforgalom értéke euróban és értékindexei a fontosabb országok szerint [folyó áron]* (é. n.).

¹⁸ KSH: 17.2.1.9. *A külkereskedelmi termékforgalom euróértéke és -értékindexei az EU tagállamai és a fontosabb országok szerint, 2021. január–július* (é. n.).

eddig legnagyobb önálló beruházása volt Szerbiában. A koronavírus-válság időszakának legjelentősebb magyar befektetésének az Indotek csoport investíciója bizonyult: a cég 267,6 millió eurót fizetett a szerb GTC csoport öt üzleti parkjának (Green Heart, FortyOne, Belgrade Business Center, 19 Avenue és GTC House) 122 175 m² alapterületen fekvő tizenegy épületéért.¹⁹ A magyar vállalatok szerbiai tőkebefektetései ezzel meghaladják az egymilliárd eurót.

A szerb vállalatoknak egyelőre csak egy szűk köre képes arra, hogy külföldön is beruházzon, ebben a tekintetben azonban Magyarország nem áll rosszul, hiszen hazánkban is megjelentek már a szerbiai vállalatok investíciói. A Szolnoki Papírgyárat 2016-ban megvásárló Drenik d.o.o. 2019-ben jelentősen növelte gyártókapacitásait, amihez a magyar kormány biztosított támogatást. Ennek köszönhetően 110 új munkahely jött létre.²⁰

A magyar kormány úgy ítélte meg, hogy a Nyugat-Balkán országai komoly fejlődési potenciállal rendelkeznek, amelyből célszerű lenne a magyar gazdaság szereplőinek is profitálnia, ezért 2019. október 31-én meghirdette a Nyugat-Balkán Beruházási Támogatás nevet viselő programot, amelynek forrásaira magyarországi gazdasági vállalkozások pályázhattak azzal a céllal, hogy a régió országaiban beruházásokat valósítsanak meg. A program keretében kilenc magyar vállalat részesült vissza nem térítendő támogatásban összesen 25 millió euró értékben.²¹ Mivel a Nyugat-Balkán Beruházási Támogatás sikeresnek bizonyult, a magyar kormány 2020-ban meghirdette a Külpiaci Növekedési Támogatás nevet viselő programot, amely nem kizárólag a délkelet-európai régióra vonatkozik, hanem más térségekre is, ugyanakkor jó esély van rá, hogy a Szerbiában befektetni szándékozó magyar vállalatok köre tovább bővül.

A kétoldalú gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fellendülése egyértelműen a vajdasági gazdaságfejlesztési programnak és az azt lebonyolító Prosperitati Alapítványnak köszönhető: amíg 2016-ig a külkereskedelmi forgalom éves szinten 5-6 százalékkal bővült, 2017-ben a Magyarországra irányuló szerb kivitel csaknem 40 százalékkal, a Szerbiába irányuló magyar export pedig 24 százalékkal, és a külkereskedelmi forgalom összességében 32 százalékkal volt több, mint

¹⁹ GTC prodao 11 poslovnih zgrada u Beogradu mađarskom investitoru Indotek Group – Jedna od najvećih transakcija u oblasti nekretnina na tržištu CIE. *Ekapija*, 2021. május 25.

²⁰ Száztíz új munkahelyet teremt a Drenik Hungary Kft. beruházása Szolnokon. *Origo*, 2019. május 9.

²¹ Magyarország Kormánya: *A magyar vállalatok nyugat-balkáni beruházásainak támogatása hozzájárul a nemzetgazdaság erősítéséhez* (2020. október 20.).

az előző esztendőben.²² Tekintettel arra, hogy Szerbiában évek óta képvisellel rendelkezik a Magyar Exportfejlesztési Ügynökség (HEPA), a Közép-európai Gazdaságfejlesztési Hálózat Nonprofit Kft. (CED), valamint az Eximbank, minden feltétel adott ahhoz, hogy a magyar–szerb gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok a jövőben még szorosabbá váljanak.

Konklúzió

Szerbia külpolitikai törekvései a következő években sem fognak változni. Miközben az EU-csatlakozás továbbra is az ország stratégiai célja marad, Belgrád fokozott figyelmet fordít majd arra, hogy ezzel párhuzamosan ápolja a Kínával, Oroszországgal, Törökországgal fenntartott kapcsolatait, és az *Open Balkans* keretében szorosabbra fűzze a regionális együttműködést. A magyar–szerb kapcsolatokban arra számíthatunk, hogy folyamatosan újabb és újabb elemekkel bővíthetnek, és remélhetőleg rövid időn belül megjelenhetnek hazánkban a jelentősebb szerb befektetések.

Felhasznált irodalom

- Európai Bizottság: *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A csatlakozási folyamat javítása – hiteles uniós perspektíva a Nyugat-Balkán számára*. COM (2020) 57 final (2020. február 5.). Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0057&from=HU>
- GTC prodao 11 poslovnih zgrada u Beogradu mađarskom investitoru Indotek Group - Jedna od najvećih transakcija u oblasti nekretnina na tržištu CIE. *Ekapija*, 2021. május 25. Online: www.ekapija.com/news/3287300/gtc-prodao-11-poslovnih-zgrada-u-beogradu-madjarskom-investitoru-indotek-group-jedna
- International Republican Institute: *Western Balkans Regional Poll. February 2, 2020 – March 6, 2020* (é. n.). Online: www.iri.org/sites/default/files/final_wb_poll_for_publishing_6.9.2020.pdf

²² KSH: 17.1.1.8. *A külkereskedelmi termékforgalom értéke euróban és értékindexei a fontosabb országok szerint [folyó áron]* (é. n.).

- KSH: 17.1.1.8. *A külkereskedelmi termékforgalom értéke euróban és értékindexei a fontosabb országok szerint [folyó áron]* (é. n.). Online: www.ksh.hu/stadat_files/kkr/hu/kkr0008.html
- KSH: 17.2.1.9. *A külkereskedelmi termékforgalom euróértéke és -értékindexei az EU tagállamai és a fontosabb országok szerint, 2021. január–július.* (é. n.). Online: www.ksh.hu/stadat_files/kkr/hu/kkr0048.html
- Magyarország Kormánya: *A magyar vállalatok nyugat-balkáni beruházásainak támogatása hozzájárul a nemzetgazdaság erősítéséhez* (2020. október 20.). Online: <https://kormany.hu/hirek/a-magyar-vallalatok-nyugat-balkani-beruhazasainak-tamogatas-hozzajarul-a-nemzetgazdasag-erositeshez>
- Razvojna agencija Srbije: *Serbia Has Attracted over €34 Billion of Inward Foreign Direct Investment since 2007* (é. n.). Online: <https://ras.gov.rs/invest-in-serbia/why-serbia/join-the-pool-of-the-successful>
- Razvojna agencija Srbije: *Invest in Serbia. Opportunities for Investors from China* (2020. szeptember). Online: <https://ras.gov.rs/uploads/2020/10/eng-opportunities-for-investors-from-china-ras-1.pdf>
- Srpska Pravoslavna Crkva: *Сусрет патријарха Иринеја и министра Лаврова.* Online: www.spc.rs/sr/susret_patrijarha_irineja_ministra_lavrova
- Száztíz új munkahelyet teremt a Drenik Hungary Kft. beruházása Szolnokon. *Origo*, 2019. május 9. Online: www.origo.hu/gazdasag/20190509-szaztiz-uj-munkahelyet-teremt-a-drenik-hungary-kft-beruhazasa-szolnokon.html
- Testimony by Deputy Assistant Secretary Gabriel Escobar House Foreign Affairs Subcommittee on Europe, Energy, the Environment, and Cyber Hearing on U.S. Engagement in the Balkans* (2021. október 28.). Online: www.congress.gov/117/meeting/house/114182/witnesses/HHRG-117-FA14-Wstate-EscobarG-20211028.pdf
- TIKA: *Szrbistan* (2019). Online: [www.tika.gov.tr/upload/2019/10/SIRB%C4%B0STAN%20K%C4%B0TAP%C3%87IK/S%C4%B1rbistan%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%20\(d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK%20%C3%A7%C3%B6z\)-1.pdf](http://www.tika.gov.tr/upload/2019/10/SIRB%C4%B0STAN%20K%C4%B0TAP%C3%87IK/S%C4%B1rbistan%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%20(d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK%20%C3%A7%C3%B6z)-1.pdf)